

Godsjurisdiksjoner i norsk rettshistorie sammenlignet med Danmark

Foredrag holdt av Jørn Øyrehagen Sunde
på Nordisk slots- og herregårdssymposium 15-17. august 2019

Godsjurisdiksjon

- Godsjurisdiksjon
 - Et jordgods eom utgjør en egen jurisdiksjon med kompetanse til å
 - tiltale forbrytelser, til å kreve inn bøter og eksekvere kroppsstraffer
 - Sikt- og sakefallsrett, og hals- og håndrett
 - til å dømme i straffesaker og sivile saker
 - til å tilsette dommer og påtalepersonale
 - samt (i noen tilfeller) å gi lover
 - På dansk snakker man om *birkeret*
- En ordning som vokser fram i middelalderen og som etter den franske revolusjon forsvinner ut av europeisk rettshistorie
 - Kan derfor lett stå fram som en historisk antikvitet
 - og som fornuftens seier over historiens feilsteg

«Dette danske Uvæsen»

- I en norsk samanheng kan det også stå fram som en seier over «dette danske Uvæsen»
 - Jens Christian Berg i sin artikkel om «Kongeligt Lehnsbrev af 1678 paa det ældre Rosendal Baronie, m.m. » frå 1839

Territorial jurisdiksjonsoppdeling

- Territorial jurisdiksjonsoppdeling det normale i europeisk rettshistorie fra middelalderen til den franske revolusjon
 - Et trekk ved framveksten av riket som forsvant med framveksten av nasjonalstaten
 - Riket: samfunnsstyring gjennom statens administrasjon og regionale og lokale stråmenn
 - Nasjonalstaten: samfunnsstyring gjennom nasjonale, regionale og lokale byråkrati
- Viktig for å oppnå effektivt politisk styre av riket
 - Kommunikasjonsstrukturer gjorde sentralstyring vanskelig

Jurisdiksjonsoppdelings janusansikt

- Politisk styring gjennom økonomiske bevillinger og lovgivning
 - Jurisdiksjon er kompetanse til å håndheve rett, og gjør lovgivning reell
 - Jurisdiksjon er på mange måter politikkenes enzym
- Territorial jurisdiksjonsoppdelings janusansikt:
 - helt nødvendig for å oppnå mer effektiv politisk styring
 - Kunne sabotere effektiv politisk styring
- Spørsmålet om territorial jurisdiksjonsoppdeling er dermed ikke antikvarisk, ikke ufornuftig og ikke dansk, men universelt og evig aktuelt

Annerledeslandet Norge

- Men Jens Berg hadde delvis rett i 1839: godsjurisdiksjoner ble en del av norsk politikk og rett etter dansk mønster etter reformasjonen
 - Territorial jurisdiksjonsoppdeling i mellomalderen kom med framveksten av en kongemakt som styrte ved hjelp av administrasjon mer enn militærmakt fra midten av 1100-tallet
 - Det alt omtalte janusansiktet
 - Men dette skjedde ikke i Norge før etter reformasjonen
 - Hvorfor?

Jurisdiksjonsoppdeling i Norge

- Jurisdiksjonsoppdeling er et sentralt karaktertrekk ved riket
- Utgangspunktet var at staten var delt mellom konge og kirke som styrte den verdslige og åndelige delen av riket
- Som politiske enheter hadde de hver sin jurisdiksjonsmyndighet
 - Både konge og kirke hadde sin lovgivning, sine domstoler og sine juridiske tjenestemenn
 - Dette var selvsagt også situasjonen i Norge, men i noe mindre grad
- Deretter var konge og kirkes styringsmyndighet i byene annerledes enn på landet
 - Byene hadde mer eller mindre rådighet over byjurisdiksjonen
 - Behovet for regulering av andre forhold og rask konfliktløsning
 - Dette var også tilfellet i Norge, men i noe mindre grad

Jurisdiksjonsoppdeling i Norge

- Til slutt hadde hver gård på landsbygden og hver bygård i byene internjurisdiksjon
 - Grannestevne og naboretten hadde egne sedvaneregler, egne konfliktløsningsmekanismer, egne juridiske tjenestemenn
 - Dette var også tilfellet i Norge
- Man skulle altså forvente godsjurisdiksjoner i Norge i middelalderen
- Norge er også et geografisk stort territorium der man skulle forvente jurisdiksjonsoppdeling
- I Danmark fantest det ved inngangen til 1600-tallet mer enn 200 birkeretter, mange av de knytt til et gods

Liten adel, maktdeling, og faktoren X

- Den norske adelen heller liten
 - og integrert i den kongelige, og delvis det kirkelige, jurisdiksjonen som juridiske tjenestemenn
 - som lagmenn og sysselmenn
 - Hadde alt inntekter fra justissektoren
- Sentralmakta sin kontroll sikra gjennom regional og lokal maktdeling
 - Ordningen med *circuit judges* og bystasjonære dommere
 - Lokale rettshåndheving og lokal rettstillpassing
- X-faktoren

Spor etter godsjurisdiksjon

- Eneste spor etter noe som i det minste kan minne om godsjurisdiksjon i norsk mellomalder, er fra midten av 1400-tallet, da Lyse kloster fikk jurisdiksjon over egne tjenere
- Første spor etter godsjurisdiksjoner etter reformasjonen finner man på klostergodsene
 - Halsnøy kloster gods hadde i 1647 en egen sorenskriver
 - Lysekloster gods hadde i 1656 en egen sorenskriver
- Fikk de norske klostergodsene etter reformasjonen birkerett?
 - Ca. 30 klostergods, men ikke et eneste privilegiebrev for birkerett
- Men mange av godsene var egne len, og dermed skilt ut fra den kongelige administrasjon, og kan ha blitt egne jurisdiksjonsenheter
 - Godsherrene delvis danske adelsmenn med birkerett på sine danske gods

Sikt- og saksfallsrett, hals- og håndrett 1648

- Den danske adelen fikk aldri generell birkerett, men fikk sikt- og saksfallsrett på sine gods i 1513 og hals- og håndrett i 1534
 - Sikt- og saksfallsrett er retten til å tiltale og kreve inn bøter for forbrytelser
 - Hals- og håndrett er retten til å tiltale og eksekvere kroppsstraffer for forbrytelser
- Et første steg på veien mot godsjurisdiksjoner i Norge var tildeling av sikt- og saksfallsrett og hals- og håndrett til den norske adelen i 1648
 - En drivkraft bak ordningen var den norske stattholderen Hannibal Sehested
 - Han fikk i 1648 ta krongods som dekning for sine lån til den dansk-norske kongen, og dette økte verdien av det jordegodset han nå samlet seg

De første norske godsjurisdiksjonene 1648

- Hannibal Sehested fikk alt i januar 1648 birkerett på Sems- og Strømmegodset i Vestfold
- Senere same året fikk han opprettet
 - Nygård og Verne Kloster birk i Østfold
 - Hammer birk på Hedemark
 - Sandviken og Seim birk i Nordhordland,
 - Finnegården birk på Voss
 - Giske birk på Sunnmøre
 - Vestnes birk i Romsdalen
- Med Sehesteds fall i 1648 ble godsjurisdiksjonene ført tilbake til den kongelige jursidiksjonen
 - Men noen, som Sandviken og Seim birk, holdt fram som egne tingkretser i sitt sorenskriverembete til inn på 1700-tallet

Jursidiksjonelle rettigheter og den svake norske adelen

- Tildelingen av sikt- og sakefallsrett og hals- og håndrett i 1648, og opprettelsen av de norske godsjurisdiksjonene same året, var for å styrke den norske adelens makt, og Hannibal Sehesteds personlige makt
- Det var ingen suksess
 - Godsjurisdiksjonene falt bort med Hannibal Sehesteds fall
 - Sikt- og sakefallsrett og hals- og håndrett ble lite benyttet, og falt etter hvert bort gjennom ikke-bruk
 - Sikt- og sakefall gir lite inntekter fordi de fleste kriminelle som blir tiltalt mangler midler til å betale (og de rike blir sjelden tiltalt)
 - Hals- og håndrett er bare en utgift
 - Bøddelen måtte gjerne reise langt og fikk godt betalt for sine tjenester
- Den norske adelen var rett og slett for svak til å bli styrket denne typen overhøyhetsrettigheter som var økonomisk tyngende

Eneveldet og godsjurisdiksjoner

- Med innføringen av eneveldet i 1660 ble godsjurisdiksjoner brukt som middel til å styrke den nye lensadelen, som i egenskap av å være kongens støttespillere indirekte styrket kongens makt
- En uforholdsmessig stor del av den nye lensgrevskaper og lensbaronier på 1670-tallet ble opprettet i Norge
 - 2 av 5 lensgrevskap og 1 av 3 baroniet ble opprettet i Norge
- Disse ble automatisk egne godsjurisdiksjoner

Laurvigen

- Laurvigen grevskap 1671
- Stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve
- Birkeretten effektiv fra 1688
 - Birkeretten omfattet ikke bare jordegodset men hele Brunla amt
 - Samt byen Larvik og ladestedet Sandefjord, og Stromsø frem til 1728
 - Den omfattet også bergretten knyttet til Fritzø jernverk
 - og fra 1710 alle innbyggerne i Langestrand ved jernverket
 - Grevelige embetsmenn dømte i alle instanser og i alle anledninger i hele amtet
 - Et uegentlig birk?
 - Greven gav ved noen tilfeller reskripter
 - Birkeretten falt bort 1817

Jarlsberg

- Griffenfeldt/Jarlsberg grevskap 1671
 - Rikskansler Peder Schumaker
 - Baron Gustav Wilhelm Jarlsberg fra 1683
 - Birkeretten effektiv fra 1684
 - Birkeretten omfattet ikke bare jordegodset men hele Tønsberg amt
 - og ladestedet Strømsø ble lagt inn under birket i 1728
 - Så Jarlsberg var noe mer enn en godsjurisdiksjon
 - Også en merkelig blanding mellom kongelig og grevelig jurisdiksjon
 - Birkedommeren var oppnevnt av greven og dømte i første instans på hele godset
 - Den kongelige lagmannen var overbirkedommer på Jarlsberg
 - Et uegentlig birk?
 - Falt bort i 1842?

Rosendal baroni 1678

- Prospekt av Baroniet Rosendal malt av Hans Sager 1705 på oppdrag av baron Axel Rosenkrantz

Rosendal baroni

- Rosendal baroni 1678
- Krigskommisær, stiftsamtsmann, overhoffrettsdommer Ludvig Rosenkrantz
- Birkeretten effektiv fra 1679-1680
- Birkeretten omfattet bare jordegodset
 - Men omfattet både lensgodset, kirkegodset og allidoalgodset
- Ingen overbirkerett, ingen anke annet enn til Høyesterett i København
 - 1 anke (obligatorisk straffesak) på hele 1700-tallet
- Et egentlig birk?
- Falt bort i 1853 etter innehaverens initiativ

Svanøy

- Sanøy gods 1685
- Biskop Hans Svane
- Full birkerett til 1733
- Sikt- og saksfallsretten på Svanøy godset selt med ein rett til å utnevne dommer på gods i 1741
 - Det kom ingen tilfredsstillende bud på sikt- og sakefallsretten alene
 - og hals- og håndretten var – som alt sagt – bare en utgift, så den ville ingen ha
- Sorenskriveren i Sunnfjord birkedommer og birkefod (!) på Svanøygodset
 - Altså: birkedommeren fekk inntektene av bøtene han idømte
- Et uegentlig birk etter 1741?
- Falt bort i 1820

Lysekloster

- Lysekloster gods ble i 1661 pantsett med det som ser ut som en birkerett, men solgt i 1670 med bare sikt- og sakefallsrett
- Lysekloster gods fungerte som et birk med egen birkefogd
 - Men birkedommeren på Lysekloster gods var alltid sorenskriveren i Hardanger
- Et uegentlig birk?
- Falt bort i 1853

Halsnøy kloster

- Sunnhordland sorenskriveembete delt i 1671 mellom to sorenskrivere
 - Povel Troelssen vart sett under etterforskning i 1668, men frifunne for anklarene i 1670, men da var alt Bendix Djurhus tilsett som ny sorenskriver
 - Delingen av sorenskriverembetet ble løsningen på at det fantst to lovlig tilsatte sorenskrivene i same embete
 - Da Povel Troelssen døde i 1680, var det bare en sorenskriver
- Halsnøy kloster gods ble oppløst i 1744, men det ble holdt eget ting for Halsnøy kloster frem til 1777
- Aldri et egentlig birk

«Dette danske Uvæsen»

- Rettspraksis på Laurvigen grevskap, Jarlsberg grevskap og baroniet Rosendal er undersøkt
- Det finst eksempel på rettsmisbruk når godsherren økonomiske interesser står på spill
 - Konflikten om arbeidspenger på Rosendalsgodset på 1730-tallet
- Men godsherren var sjelden på noen av disse godsene på 1700-tallet
- Birke-dommer og birkefogd var derfor ganske alene og avhengig av et samarbeid med leilendingene og øvrige beboere
- Inntektene til embetsmennene var også ganske gode, noe som forebygget korrupsjon